

UOT 930.85

L.C.Gülməmmədli

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
allahverdiyev95@mail.ru*

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ TİKİNTİ SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.028>

Açar sözlər: *İrəvan şəhəri, tikinti, bənnə, dülgər, müsəlman, erməni*

Tikinti sənəti sənətkarlıqda xüsusi yer tutmuş sahələrdən biridir. Müxtəlif tikililər özündə ərazinin quruluşu, ərazidəki tikintidə istifadə edilə bilən təbii ehtiyatlar, əhalinin yaşayışı və sosial vəziyyəti və s. haqqında məlumatlar daşıyır.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən, İrəvan şəhərinin özündə, həm də Qərbi Azərbaycan mahallarında tikinti üçün lazım olan zəngin təbii ehtiyatlar mövcud idi. Məqalədə həmçinin müxtəlif amillərin – təbii-coğrafi şərait, sosial, siyasi vəziyyətin İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişafına göstərdiyi təsirlər araşdırılmışdır.

Bunlardan əlavə, İrəvan şəhərinin xarici görünüşünün, memarlığının öyrənilməsi tikinti ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə etməyə kömək edir. Məsələn, hər yerdə olduğu kimi, İrəvan şəhərində də varlıların evinin böyük, kasıbların evinin balaca olması əhalinin sosial vəziyyəti, evlərin xarici görünüşü ilə müqayisədə daxili görünüşünün daha gözəl olması onların yaşayışı haqqında məlumat vermişdir.

Başqa bir məqam isə köçürmələr nəticəsində şəhərdə həm müsəlman, həm də erməni əhali yaşadığından burada hər iki millətdən olan sənətkarlar fəaliyyət göstərmişdir. Tikintinin müxtəlif sahələrində çalışan bu sənətkarların sayı fərqli olmuşdur.

Л.Дж.Гюльмаммадли

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ГОРОДЕ ИРЕВАН В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

Ключевые слова: *город Иреван, строительство, плотник, мусульманин, армянин*

Строительное искусство – одна из областей, которая занимает особое место в ремесленничестве. Различные здания несут в себе информацию о структуре местности, природных ресурсах, которые могут быть использованы при строительстве, бытовых и социальных условиях жизни населения и т.д.

По информации источников, в самом городе Иреван, а также в районах Западного Азербайджана имелись богатые природные ресурсы,

необходимые для строительства. В статье также рассматривается влияние различных факторов – природно-географических условий, социальных и политических условий на развитие строительного искусства в Иреване.

Помимо этого, изучение внешнего вида и архитектуры города Иревана помогает получить определенные сведения о строительстве. Например, как и везде, в городе Иреване тот факт, что дома богатых велики, а дома бедных маленькие, дает информацию о социальном статусе населения, а интерьер домов красивее, чем снаружи.

Другой момент, что в результате переселений в городе проживало как мусульманское, так и армянское население, поэтому здесь работали мастера обеих национальностей. Число этих мастеров, работающих в разных сферах строительства, было разным.

L.J.Gulmammadli

FROM THE HISTORY OF BUILDING ART IN THE CITY OF IRAVAN IN THE EARLY 19TH CENTURY

Keywords: *Iravan city, construction, carpenter, Muslim, Armenian*

Building art is one of the fields that has a special place in craftsmanship. Various buildings carries information about the structure of the area, the natural resources that can be used in the construction of the area, the living and social conditions of the population, etc.

According to the information provided by the sources, there were rich natural resources needed for construction in the city of Iravan itself, as well as in the districts of Western Azerbaijan. The article also examines the effects of various factors - natural and geographical conditions, social and political conditions on the development of construction art in Iravan.

In addition to these, the study of the appearance and architecture of the city of Iravan helps to obtain certain information about construction. For example, like everywhere else, the fact that the houses of the rich are big and the houses of the poor are small in the city of Iravan gives information about the social status of the population, and the fact that the interior of the houses is more beautiful than the exterior.

Another point is that as a result of relocations, both Muslim and Armenian populations lived in the city, so artists from both nationalities worked here. The number of these craftsmen were different who working in different fields of building.

İrəvan şəhərinin sənətkarlığında özünəməxsus yer tutmuş sahələrdən biri də tikinti sənətidir. Tikinti sənəti sənətkarlığın bir sahəsi olmaqla yanaşı, həm də tarixi hadisələrin araşdırılmasında da köməkçi vasitə olmuşdur. Belə ki, tarixdə baş verən bir çox proseslər o dövrün memarlığında, tikinti üslubunda bilavasitə öz əksini tapmışdır. Həm

Səfəvilərin hakimiyyəti, həm də xanlıqlar dövründə İrəvan şəhərində tikinti sənəti inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri olmuşdur. Lakin XVIII əsrin ikinci yarısından xanlıqlar arasında baş vermiş müharibələr, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərindən isə bu meqabölgənin xarici hücumlara məruz qalması və işğal olunması İrəvan şəhərinin tikinti sənətinə mənfi təsir göstərmiş, memarlıq abidələri, saraylar, qalalar və s. dağıdılmışdır. Bundan əlavə, işğallar nəticəsində əhali öz torpaqlarını tərk etməyə məcbur qalırdı ki, onların da arasında çoxsaylı sənətkarlar da var idi. Bütün bunlar da tikinti sahəsinin də xeyli zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişafında yerli təbii ehtiyatların mövcudluğu mühüm rol oynamışdır. Belə ki, tarixi İrəvan bölgəmizdə tikintidə istifadə oluna biləcək müxtəlif təbii ehtiyatlar var idi. Ayrı-ayrı mənbələrdə verilən məlumatlar da bu faktı sübut edir. Məsələn, İ.Şopen İrəvan haqqında yazırdı ki, qranit, bazalt, yəşəm daşı və porfir buranın hər yerində var. Böyük Ağrıdağı yamacında yerləşən Ərhacı kəndi ətrafındakı təpəliklərdə qırmızımtıl porfir və yəşəm daşı var idi. Yerli əhali bu daşlardan dəyirman daşı hazırlayırdı [11, s.816-817]. Göyçə gölündən başlayaraq cənub-şərqə, Zəngi çayına qədər uzanan ərəzilərdəki vulkan suxurları obsidianla zəngin olmuşdur. Obsidian çox keyfiyyətli idi. Ona görə də obsidiandan memarlıqda geniş istifadə olunurdu. Alagöz dağlarında da rəngarəng obsidian var idi. Qara, tünd qırmızı, çəhrayı, sarı, qara və ağ ləkələri olan obsidianlardan zərif vazalar, mozaikalar, sütunlar və s. düzəldirdilər [11, s.818]. Şəffaf sarımtıl mərmərin ən yaxşı nümunələri Dərəçiçək mahalında, mineral suların yaxınlığında yerləşirdi [11, s.819]. Və yaxud daha sonrakı illərə aid “Qafqaz təqvimləri”ndən birində İrəvan qəzasında şəffaf, ağ və müxtəlif rəngli mərmərlərin mövcud olması haqqında məlumat verilmişdir [9, s.112]. Təkcə adlarını çəkdiyimiz mineralların mövcudluğu əhalini sənətin müxtəlif peşələri, o cümlədən də tikinti sənəti ilə məşğul olması üçün xammalla təmin etmişdir. Düşünmək olar ki, daha çox mahallarda olan bu xammallar sənətkarlar tərəfindən şəhərin özünə də gətirilib müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilə bilərdi. Bunlarla yanaşı, tikintidə yerli əhali əsasən daş, gil, əhəng, bişmiş və çiy kərpicdən, ağacdən də istifadə edirdi.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tikinti materiallarının istehsalının inkişaf səviyyəsi, yerli tikinti materiallarının xarakteri şəhərin memarlıq görünüşünün müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Belə bir fikir var ki, yaşayış evi tikilən ərəzilərdə hansı tikinti materialı üstünlük təşkil etmişdirsə, evlər də həmin materiallardan inşa edilmişdir [1, s.45]. Məhz bu amil özünü İrəvan şəhərindəki tikinti sənətində də göstərmişdir.

Bu baxımdan da İrəvan şəhərinin görünüşünə nəzər salmaqla burada tikinti sənətinin inkişafı ilə bağlı müəyyən təsəvvürlər əldə etmək mümkün

olur. Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı səyyahların, diplomatların, dövlət xadimlərinin və b. verdikləri məlumatlar şəhər haqqında müəyyən təsəvvürlər yaratmaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir. O cümlədən də şəhərin xarici görünüşü ilə bağlı J.Şərdən, İ.Şopenin və başqalarının qeydləri İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişafını izləməyə kömək edir. Məsələn, hələ XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş J.Şərdən İrəvan şəhərini belə təsvir etmişdir: “İrəvan böyük şəhərdir, lakin eybəcər və çirkin şəhərdir... Heç bir gözəl binası yoxdur... Qala kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir... Qalanın şimal tərəfində yerləşən təpədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir... Onun adı Keçi qaladır... Qarşıda bazar yerləşir. Onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hal-hazırda uçub dağılmış qədim bir məscid vardır... Şəhərdə və qalada hamam və karvansara vardır” [5, s.16]. Bu məlumatlardan bir çox faktlarla yanaşı, həm də İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişaf etməsi aydınlaşır. Belə ki, İrəvan şəhərinin qurulmasında tikinti materialı kimi kərpicdən istifadə olunması, İrəvan memarlarının tikinti zamanı coğrafi amillərin verdiyi üstünlüklərdən məharətlə istifadə etmələri, şəhərin xarici hücumlara məruz qalması, şəhərdə əsasən müsəlmanların yaşaması kimi məlumatlar əldə etmək mümkündür.

İrəvan şəhərinin XVIII əsrdəki görünüşünün təsviri də bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edək ki, “Qafqaz təqvimləri”ndən birində yazılırdı ki, “keçmiş İrəvan xanlığında bütün əsas tikililər, İrəvan şəhərinə su arxının çəkilməsi Sərdar Hüseyn xanın fəaliyyəti ilə bağlıdır” [10, s.457]. Digər tərəfdən, İrəvan sərdarı Hüseynəli xan və oğlu Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövrlərində İrəvan şəhəri və qalası daha da çiçəkləndirilmişdir. Hüseynəli xan Xan sarayının təkmilləşdirilməsini həyata keçirmiş, Məhəmməd xan isə Xan sarayının Güzgülü salonunu, Xan bağının yay imarətini inşa etdirmişdir. Bu saray kompleksi isə sonradan XIX əsrin əvvəllərində yenidən əsaslı təmir edilmiş və ona bir sıra yeni tikililər əlavə edilmişdir [3, s.9-10]. T.Akopyan yazırdı ki, Xan sarayının memarlığı xüsusi maraq doğurmuşdur. Sarayın Güzgülü zalı – xanların sevimli yeri olan Şüşəbənd xüsusilə məşhur idi. Saray rəngli güzgülər, rəsmlər, yağlı boya ilə çəkilmiş portretlərlə bəzədilmişdi. Burada həmçinin böyük və rəngli fəvvarə də yerləşmişdir. Müəllif hətta yazırdı ki, Sərdar hərəmxanasının mərmərlə üzlənmiş və mozaika naxışlı hamamı da öz əzəməti ilə seçilmişdir.

Memarlığı ilə seçilən tikililər arasında məscidlər də yer almışdır. Məscidlər arasında Hüseynəli xan – Göy camii adlanan məscid xüsusi fərqlənmiş və İrəvan məscidləri arasında ən gözəli və ən böyüyü olmuşdur. Kvadrat formada tikilən məsciddə minarə və günbəz olmuşdur. Kərpicdən

tikilmiş günbəzi, minarəsi və divarlarının əhəmiyyətli hissəsi göy rəngli keramika ilə üzlənmişdir [6, s.128-129]. Maraqlı və vacib fakt odur ki, ki, “həm relyefinin seçilməsi baxımından, həm də tikintinin memarlıq həlli baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları bir-birini sanki təkrar etmişlər. Bu fakt sübut edir ki, hər üç saray eyni memarlıq üslubunda inşa edilmişdir” [3, s.13]. Bir sözlə, mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, şəhərdə müxtəlif təyinatlı tikililər olmuş və tikintidə də daş, taxta, kərpiclə yanaşı, bəzək üçün rəngli şüşələrdən, şəbəkələrdən, əqiq daşlarından, açıq-boz rəngli plitələrdən, mərmərdən və s. məharətlə istifadə edilmişdir.

Eləcə də XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin görüşü haqqındakı təsvirlər də burada tikinti sənəti ilə bağlı məlumatların öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Yenə də İ.Şopenin verdiyi məlumatlar xüsusi əhəmiyyətli hesab olunur. O, yazırdı ki, “yaşayış yerlərinin daxili hissəsi daha gözəldir: Əksər hallarda hər bir evin yanında geniş bağçası və onların arasında səliqəli həyəti vardır ki, onun da daşla döşənmiş və çoxəsrlik tut və ya qoz ağaclarının kölgəsində qalmış, ortada yerləşən daş hovuzu olmuşdur. Ev hər zaman kənardan hər hansı diqqət çəkməyəcək şəkildə inşa edilirdi. Otaqlar, adətən, bütün xarici divarı əhatə edən, çox gözəl və rəngarəng naxışlar yaradan müxtəlif rəngli şüşələrdən ibarət, iri, qaldırılan pəncərələrlə işıqlandırılırdı. Ev nə qədər tənha, qonşulardan uzaq olarsa, küçə bir o qədər qiymətli hesab olunurdu. Varlıların otaqlarının interyeri çox səliqəli idi: divarlar əla ağ və hamar gəclə örtülüdür və bacarıqlı yapma naxış işi ilə bəzədilib ki, hətta ən yaxşı Avropa saraylarında bəzək kimi istifadə edilə bilər; soba yoxdur, hər otaqda işləyən ocaq var, lakin onlar otaqların istiləşməsindən daha çox dekorasiya üçündür: sakinlər manqallara da üstünlük verirdilər. Burada mebelin olması bilinmir: döşəmələr bahalı xalçalarla örtülmüşdür, divarlar iki pilləli taxçalarla bəzədilmişdir: aşağılar bütün qutular və sandıq kolleksiyası ilə, yuxarılar isə qızılgül suyu, çox vaxt şərab və araq, meyvə saxlanılan istənilən formada və rəngdə butulka və qablar, büllur və çini boşqablarla doldurulur. Bir çox evlərdə bu taxçalardan qızılı naxışlı zərxara asılmışdır. Evlərin içərisinin təmizliyi ilə çölünün iyrəncliyi arasındakı ziddiyyət hər bir ev sahibinin varlı sayılmama qorxusundan irəli gəlirdi” [11, s.466-467]. Bu faktlar əsasında şəhərdə tikintinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, parça toxuculuğunun inkişafı, əhəlinin bədii-estetik zövqü və maddi durumu və s. haqqında məlumatlar əldə olunur. Daha sonra İ.Şopen yazırdı ki, İrəvan şəhəri ilk baxışdan gözə xoş görünür. Demək olar ki, bütün Asiya şəhərlərində olduğu kimi, burada da küçələr dar və əyridir. Şəhərin, onun küçələrinin tikintisində kərpic, qum, çınqıl, palçıqdan istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Şopenin verdiyi məlumatlarda bu dövrdə İrəvan şəhərində kərpic istehsalçısına rast

gəlinməmişdir. Yalnız ümumi quberniya ərazisində cəmi 1 yerli və 1 gəlme erməni olmaqla cəmi 2 nəfər kərpickəsən yaşamışdır [11, s.843]. Qeyd etmək olar ki, kasıbların evləri əsasən daşdan, samanla qarışdırılıb günəşdə qurudulmuş gildən – çiy kərpicdən olurdu. Divarları saman qarışdırılmış gillə suvayırdılar. Tikinti işi ilə həm kəndlərdə, həm də şəhərlərdə məşğul olunurdu. Lakin daha təcrübəli və yaxşı ustalar əsasən şəhərlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərirdilər. Bu da şəhər sənətkarlığının daha da inkişaf etməsinə şərait yaradırdı.

Yenə də T.Akopyanın verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, İrəvan şəhərində tikililər plansız olmuşdur. Evlərin arasında bağlar və bostan sahələri yerləşirdi. Əhali evləri tikən zaman evin əsas girişini həyət tərəfdən qoyurdu və küçə tərəfindən pəncərələr və giriş olmurdu. Evlərini xan, bəy və digər yüksək vəzifəli şəxslərin gözündən gizlətmək, arvad və qızlarını kənar şəxslərdən uzaq tutmaq üçün evlərin fasadları həyətə baxırdı. Nəticədə evlərin boz divarları tutqun görkəm verir və İrəvan şəhərinin küçələri boz rəngdə görünürdü. Lakin yay aylarında hər tərəfin yaşıllaşması ilə küçələr də gözəlləşirdi. Ev tikmək üçün çiy kərpic, xırda daş və gildən, yapışdırıcı məhlul kimi isə gil və ya əhəngdən istifadə edirdilər. Evlər əsasən birmərtəbəli olurdu. Nisbətən böyük və rahat evlər isə eyvanlı olub pəncərələri rəngli şüşələrdən düzəldilirdi [6, s.128-129].

Ermənilərə məxsus bir mənbədən əldə olunan materiallar da maraq doğurur. Qeyd olunur ki, əsas tikinti materialı fiziki, mexaniki və bədii xüsusiyyətləri ilə tanınan İrəvan tufudur. Bunlardan başqa təbii (qranit, bazalt) və süni (bişmiş və çiy kərpic) tikinti materiallarından da istifadə edilmişdir. Mənbə məlumat verir ki, evlərin bünövrəsi relyefə müvafiq olaraq daşlardan hörülür və bu hissə əsasən zirzəmini təşkil edirdi. Tavan hissələri isə bir-birinə keçən düz taxtalardan hörülürdü. XIX-XX əsrin əvvəllərində memarlığa yeni tikinti materialları və konstruksiyalar əlavə edilirdi ki, bunlar da xüsusilə sənaye və ictimai binaların tikintisində geniş tətbiqini tapmışdır. Bunlara dəmir-beton karkas, metal konstruksiyalar daxildir. Döşəmələrin strukturu isə metal tirlər və onların arasındakı boşluqları dolduran tuf piltələri və betondan ibarət olmuşdur. Döşəmə üçün parket, tomet piltələr, asfalt və daş örtüklərdən istifadə olunurdu [7, s.8-10]. Lakin ümumilikdə bu müəllifin yazdıqlarında nə qədər tam həqiqət payının olması şübhə doğurur.

Tikililərin xarakteri ilə bağlı məlumatlara gəldikdə isə, professor C.M.Mustafayev monoqrafiyalarının birində XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda aparılmış tikinti işlərini təyinatlarına görə şərti olaraq 4 qrupa ayırır: 1) hərbi-müdafiə xarakterli tikililər; 2) ticarət və sənətkarlıqla bağlı olan obyektlər; 3) saraylar və yaşayış evləri; 4) dini memorial tikililər [4, s.133].

Diqqət yetirsək görürük ki, İrəvan şəhərində bu kateqoriyaların hər birinə aid tikililər mövcud olmuşdur. Lakin XVIII əsr-XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində də daha çox hərbi-müdafiə xarakterli tikililərin inşasına üstünlük verilmişdi. İrəvanda qalalar və hərbi istehkamlar Azərbaycanın başqa əraziləri ilə müqayisədə daha çox olmuşdur. Bu da İrəvanın sərhəd ərazidə yerləşməsi və xarici hücumlara daha çox məruz qalması ilə bağlı idi. Ona görə də bölgənin yadelli işğalçılardan qorunması üçün daha çox qalalar tikilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bu baxımdan da İrəvan şəhərində Keçi, İrəvan, Qaranquş qalaları kimi əzəmətli qalalar var idi. Bundan əlavə digər bir amil İrəvan şəhərinin şərqlə qərb, şimalla cənub arasındakı ticarət yollarının üzərində yerləşməsi də tikinti sənətinin inkişafına təkan vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq da, İrəvan şəhərində 7 karvansara, bazarlar, 4 əsas meydan, dəyirmanlar və başqa tikililər olmuşdur.

Tikinti sənətinin inkişafında dini-memorial abidələr də xüsusi yer tuturdu. Bu baxımdan İrəvan şəhərində tikilmiş dini abidələri xüsusi qeyd etmək olar. Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən fərqli olaraq İrəvanda tikilmiş dini-memorial abidələrdə həm islam dini, həm də xristianlığın izlərini görmək mümkündür. Bu da səbəbsiz deyildi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı vaxtlarda, xüsusən də Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra İrəvana xristian əhalinin, əsasən də erməni əhalinin köçürülərək məskunlaşdırılması ilə əlaqəli idi. Bu müxtəliflik də özünü hər sahədə olduğu kimi, tikintidə, memarlıq üslubunda da göstərmişdir. Ümumilikdə bu dövrdə İrəvanda 8 məscid olmuşdur.

Bunlardan əlavə, tikinti sahəsində həm də müxtəlif ixtisaslı sənətkarlar çalışırdılar. Bunlara memarlar, daşyonanlar, həkkaklar, bənnalar və s. misal göstərmək olar. Onların arasında bənnalar üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, Şopenin 1829-1831-ci ilin kameral təsvirinə görə, bu dövrdə təkcə İrəvan şəhərində 20 müsəlman türkü, 6 yerli və 4 gəlmə erməni olmaqla cəmi 30 nəfər bənnaya yaşamışdır [11, s.843]. N.Əhmədli bu məlumatları daha ətraflı şərh edərək yazır ki, İrəvan şəhərinin Şəhər hissəsində 12 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 3 yerli və 1 gəlmə erməni olmaqla cəmi 16 nəfər bənnaya və 1 yerli və 5 gəlmə erməni olmaqla cəmi 6 nəfər suvaqçı, Təpəbaşı hissəsində 7 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 3 yerli və 3 gəlmə erməni olmaqla cəmi 13 nəfər bənnaya, 3 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 1 yerli və 16 gəlmə erməni olmaqla 20 nəfər suvaqçı, Dəmirbulaq hissəsində 1 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.) bənnaya, 1 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 5 gəlmə erməni olmaqla cəmi 6 nəfər suvaqçı yaşamışdır [2, s.72-77]. Göründüyü kimi, bənnalar arasında müsəlmanlar, suvaqçılar arasında isə ermənilər üstünlük təşkil etmişlər. Artıq XIX əsrin ortalarında Qafqaz təqvimlərindən birinin

verdiyi məlumatlara görə, İrəvan şəhərində 16 bənnə yaşamışdır [10, s.450]. Başqa bir mənbədə də XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində tikinti sahəsində mövcud olan bəzi peşələr və bu peşələrdə fəaliyyət göstərən sənətkarların sayı haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Göstərilir ki, bu dövrdə şəhərdə 2 müsəlman suvaqçı, 20 müsəlman və 6 erməni daş kəsən, 2 müsəlman kafel istehsalçısı, 1 müsəlman taxta oyma ustası, 5 müsəlman və 9 erməni dülgər yaşamışdır [12, s.206-207].

Tikintidə istifadə olunan materiallara gəldikdə isə, onların arasında ağac da mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Bu baxımdan da ağac emalında iki ixtisas – xarratlıq və dülgərlik fərqlənirdi. Dülgərlər tavan, qapı, pəncərə və s. düzəldirdilər. Xarratlar isə məişət əşyalarının hazırlanması ilə məşğul olurdular. Yenə də İ.Şopenin 1829-1832-ci illər kameral təsvirinə əsasən verdiyi məlumatlara görə, bu dövrdə İrəvan şəhərində 5 müsəlman türkü, 9 yerli erməni və 64 gəlmə erməni olmaqla cəmi 78 dülgər və 4 müsəlman xarrat yaşamışdır [11, s.847]. S.A.Yegiazarov da Şopenə istinad edərək İrəvan şəhərində 78 dülgər, 4 xarrat və 30 bənnə yaşadığını qeyd etmişdir [8, s.370-373].

Qafqaz təqvimlərindən birinin məlumatlarına görə, artıq XIX əsrin ortalarında İrəvan şəhərində 15 kərpic zavodu var idi. Bu zavodların hamısı da xüsusi şəxslərə məxsus olmuşdur [10, s. 447]. Həmçinin də şəhərdə 2 kərpic ustası və 16 bənnə da yaşamışdır [10, s.450]. Burada naməlum olan odur ki, əgər 15 zavod varsa, necə 2 kərpic istehsalçısı ola bilər? Düşünürəm ki, artıq zavodların yaradılıb fəaliyyət göstərməsini kərpic istehsalına olan tələbin artması və bunu isə öz növbəsində tikinti sahəsinin inkişafı ilə əlaqəli hesab etmək olar.

Nəticədə qeyd etmək olar ki, İrəvan şəhərində sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, tikinti sənəti də inkişaf etmişdir. Ərazinin təbii şəraiti – relyefi, təbii ehtiyatları tikinti üçün hər tərəfli əhəmiyyətli olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərinə qədər, xüsusilə də xanlıqlar dövründə şəhərdə tikinti sahəsi inkişaf etmiş, yeni və möhtəşəm tikili nümunələri ərsəyə gəlmişdir. Lakin XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələr bu sahənin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə yenə də tikinti sənəti öz aktuallığını saxlamış və əsrin ortalarına doğru inkişaf baş vermişdir. Çünki əhalinin yaşayışı ilə bilavasitə əlaqəli olduğuna görə bu sahəyə hər dövrdə tələbat olmuşdur. İrəvan şəhərində bənnələr, suvaqçılar, dülgərlər, xarratlar, kərpic-kəsənlər tikintidə xüsusi fərqlənmişlər. Müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq İrəvan şəhərində onların sayı haqqında müəyyən məlumatlar da verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı, 2007, 527 s.
2. Əhmədli N. İrəvan əyalətinin kameral təsviri: 2 cildə, I c., Bakı, 2018, 328 s.
3. Mustafə N. Erməni vandallarının yox etdiyi xan sarayı, Bakı, 2014, 44 s.
4. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2004, 340 s.
5. Şərdən J. Səyahətnamə. Bakı, 1994, 96 s.
6. Акопян Татевос, Очерк истории Еревана. Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1977, 490 с.
7. Гаспарян М.А. Архитектура Еревана XIX начала - XX века: Автореф. ... канд. архитект, Ереван, 2004, 46 с.
8. Егуазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье: в 2-х частях, Ч.2, Городские цехи. Казан: Императорского Университета типография, 1891, 390 с.
9. Кавказский календарь на 1851 год. Тифлис: Издание Канцелярии Паместника Кавказского, 1850, 554 с.
10. Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис: Издание Канцелярии Паместника Кавказского, 1851, 724 с.
11. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения къ Российской-империи, Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1852, 1236 с.
12. Bournation G.A., Eastern Armenia on the Eve of the Russian Conquest: The Khanate of Erevan Under the Governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar 1807-1827, Los Ancles, 1976, 252 p.

Redaksiyaya daxil olub 31.10.2024